

## KOVÁTS ZOLTÁN

# A magyar népesség fogyási folyamata a XIX. század végétől, következmények

### 1. EZER LAKOSRA JUTÓ NÉPMOZGALMI ARÁNYOK<sup>1</sup>

Évtized	Franciaország			Magyarország			Ausztria		
	Sz.	H.	Term szap	Sz.	H.	Term szap	Sz.	H.	Term szap
1870-79	25,6	24,2	1,4	43,4	40,7	2,7	39,3	32,6	7,7
1880-89	24,2	22,1	2,1	44,4	33,4	11,0	37,8	29,2	8,6
1890-99	22,2	21,6	0,6	40,9	30,4	10,5	37,0	25,6	11,4
1900-09	20,8	19,8	1,0	37,1	25,9	11,2	35,0	23,8	11,2
1910-19	15,1	18,6	-3,5	27,5	23,1	4,4	23,8	22,2	1,6
1920-29	19,1	17,2	1,9	28,3	19,1	9,2	20,5	15,7	4,8
1930-39	15,9	15,5	0,4	21,7	15,1	6,6	15,0	13,7	1,3
1940-49	17,4	15,4	2,0	19,5	14,4	5,2	17,1	12,8	4,3
1950-59	18,8	12,2	6,6	19,5	10,9	8,6	15,9	12,4	3,5
1960-69	17,6	11,1	6,5	14,0	10,3	3,7	17,9	12,7	5,2
1970-79	15,2	10,5	4,7	16,0	12,2	3,8	12,8	12,7	0,1
1980-89	14,1	9,9	4,2	12,4	13,7	-1,3	11,8	11,7	0,1
1990-99				11,1	14,1	-3,0			

### Bevezető gondolatok

A történelmi Magyarország egészére bár néhány évről rendelkezünk népmozgalmi arányokra vonatkozó számítással, mégis az 1870-s évtized az, ame-

<sup>1</sup> MITCHELL, BRIAN R.: European historical statistics. London 1980. 114-130. p.; Monthly Bulletin. New York. Bár 1947-től jelenik meg, mégis időben több országról közöl népmozgalmi arányszámokat.

lyikre a modern követelményeknek megfelelő biztonsággal. Ezek az arányszámok lesznek az alapjai annak az előrebecslésnek, melyet két évtizeddel korábban már elvégeztünk. Sajnos előrebecslésünk bevált.

Mielőtt évtizedről évtizedre haladva a fontosabb történelmi hatásokkal egybevetnénk a folyamatot bemutató legfontosabb arányszámokat, szólunk kell pár szót a népességfejlődés korábbi évszázadairól. Az európai történettudományban – ismereteim szerint – a franciák tették a legnagyobb lépést, egy új tudományágat fejlesztettek ki, a történeti demográfiát. Ez a tudományág részben a történelem igen színes ismeretére épül, részben a XX. században felépült tudomány, a demográfia ismeretanyagát használja fel. Úgy is mondható, hogy interdiszciplináris tudomány. A népességfejlődési folyamatról az elmúlt években egy kibővített négy kötetes monográfiát tudtak kiadni.<sup>2</sup> A második kötetben (XVI–XVIII. század) igen lényeges, hogy széles körben feldolgozták az egyházi anyakönyvek adatait név szerint. 1956-ra kidolgozták az anyakönyvek név szerinti feldolgozásának módszerét (Henry Fleury<sup>3</sup>). A monografikus feldolgozásban e módszerrel és eredményeivel majd száz tanulmányt közölnek. Oly mennyiségű adat feldolgozására van szükség, hogy egy-egy kutató több segítséggel tudja az adatokat összegyűjteni. Én először a Somogy megyei Csurgó anyakönyvének 12 családnevére gyűjtöttem ki az adatokat.<sup>4</sup> Igen jelentős volt Andorka Rudolfnak Vajszlóra és Besencére gyűjtött anyaga.<sup>5</sup> A módszerrel 60-70 demográfiai összefüggést lehet megközelíteni. Andorka Rudolf észrevette, hogy a halálozási bejegyzések hiányosak csecsemők, gyermekek, szegények esetében. Így csak egyetlen összefüggést mutat be, a házasságon belüli termékenység alakulását. Ez egy igen fontos mutató. Magyarországon eddig hét tanulmány készült e módszer segítségével, a franciáknál majd száz. Próbáltam egyetlen településre, Somogysámson összegyűj-

---

<sup>2</sup> *Historie de la population francaise*. II. vol. De la Renaissance a 1789. Ed. Dpoaquer – Gaboumdin-Lepetitousou, etc. Paris, 1988.

<sup>3</sup> FLEURY, MICHEL – HENRY, LOUIS: *Nouveau manual de depouillement et d'Exploitation de l'etal civil nacio*. Paris, 1965. 182 p.

<sup>4</sup> KOVÁTS ZOLTÁN – CS. TÓTH PÉTER: *Csurgói jobbágycsaládok demográfiai viszonyai. 1720-1950*. In Statisztikai Évkönyv 1961–62. 48–89.

<sup>5</sup> ANDORKA RUDOLF: *Születéskorlátozás az Ormánságban a 18. század vége óta*. Demográfia 1970. 1-2. sz. 73–85. p.

teni az adatokat. Három nyáron át hétszáz munkaórát fordítottam az anyaggyűjtésre, de még a befejezésig ötszáz munkaóraára lenne szükségem. Ezt a munkát már – életkorom előre haladtával – nem tudom elvégezni.

Az említett francia monográfia második kötetének eredményei közül azokat szeretném kiemelni, mely elemzésünk történelmi előzményire utal. Ez azért fontos, mert a francia kutatási eredményeket az eddigi magyarországi – szerény számú – történelmi demográfiai tanulmány is megerősítette.

A középkorra vonatkozóan szórványos kutatási eredményekre támaszkodva a franciák is, az angolok is arra következtetnek, hogy átlagát tekintve évi 2-3 ezreléknél nagyobb népességnövekedésre nem számolhatunk. Az 1347/49-es nagy pestis a nyugat-európai népesség 20-25 %-át elpusztította. A városokban nagyobb, kisebb helyeken, a pásztornépesség körében nem volt ilyen mérvű pusztulás. A XVI. századra igen minimális (1-2 ezrelék) természetes szaporodást tételeznek fel. A XVII. századtól pontosabbá válnak az adatok. Franciaországra nézve azt állapítják meg, hogy a nagy járványok miatt nincs természetes szaporodás.

A XVII. század második felétől kezdve a XVIII. század egészén át az anyakönyvi adatokra támaszkodó ún. családrekonstrukciós vizsgálatok megmutatják, hogy a nagy járványok mellett más járványos betegségek, ún. endémiák rendszeresen pusztítják a lakosságot (torokgyík, himlő, tífusz, tuberkulózis, vérhas). Rendszeres a magyar anyakönyvekbe a bejegyzés, epilepszia. Ez nem azonos a ma diagnosztizált betegséggel. Annyit ír bele az egyetemet végzett plébános vagy lelképásztor, hogy magas láza volt. A francia történelmi demográfiai kutatás azt állapítja meg az ország egészére, hogy a nagy járványok, epidémiák (1708/09, 1738/39) valamint az állandóan jelenlevő fertőző betegségek miatt az endémiák miatt évi 4 ezreléknél nem lehet több Franciaország természetes szaporodása.

Amikor 1800-ban Napóleon megszervezi a statisztikai hivatalt, akkor már a természetes szaporodás nem több évi 4 ezreléknél. Az, hogy ebben az időben ilyen alacsony Franciaország természetes szaporodása, már az is szerepet játszik, hogy egyes társadalmi rétegekben, városon és községekben egyaránt terjed a születéskorlátozás. A francia demográfiai szakirodalom azt a szakkifejezést használja, hogy a születéskorlátozás kezdete előtt vagy a születéskorlátozás elindulása után.

A családrekonstrukciós vizsgálatok egyaránt megmutatták, hogy a születéskorlátozás előtti időszakban az epidémiák és endémiák miatt az átlagos természetes szaporodás nem lépheti túl az évi 2-3 ezreléket. De ahhoz, hogy tudatos

születéskorlátozás, családtervezés elinduljon igen sok egyéb tényező szükséges. Az erkölcsnek, az erkölcsi igazságok elmélyítésében mindenütt az egyházaknak volt nagy szerepük. Az általános szokásvilág kialakulása, pl. az arab népeknél, nagyon erősen befolyásolja szinte a mai napig a családonként vállalt gyermekek számát. Ma már az európai népek mindegyikében a családtervezés következtében nincs biztosítva a törzsnépeség fennmaradása. A folyamat megértéséhez az alapvető népmozgalmi arányok bemutatásán kívül a vándormozgalom hatásával is számolni kell. Tanulmányukban nem foglalkozunk a bevándorlásokkal, ahogy a statisztika mondja, a mechanikus népmozgalommal, csak a természetes szaporodás kérdésével. Tanulmányunk végül arra a kérdésre kíván majd feleletet adni, hogy a feltárt, bemutatott népmozgalmi adatok alapján a törzsnépeség száma hogyan fog alakulni. Az, hogy mennyi bevándorlót fogadunk be, majd mennyit tudunk asszimilálni, ez teljesen nyitott kérdés. Erre majd a következő évek népesedéspolitikája fog választ adni.

Meg kell jegyeznünk, hogy országonként, népcsoportonként másként és másként alakul a születéskorlátozás elterjedése, mértéke. Ezzel a kérdéssel a konferenciák sora foglalkozott mind Magyarországon, mind Európa több országában. Egy szakkifejezés született majd két évtizeddel korábban: a demográfiai átmenet. A kifejezés tulajdonképpen félmondat, nem mondja meg, hogy az átmenet hová vezet. Egy évtizede már kimunkálták a demográfiai átmenet első, majd a demográfiai átmenet második szakasza szakkifejezést. Az első szakaszban még kisebb mértékű a természetes szaporodás mértékének csökkenése, a második szakaszban nagyobb. Láthatjuk táblázatunkból, hogy e második szakaszba mi már 1981-be beléptünk, amikor Magyarországon már 1700-nál többen haltak meg, mint születtek. Azóta láthatjuk, évtizedről évtizedre csökken a természetes szaporodás. Az 1989-es politikai változások előtt úgy hozzávetőlegesen 70-80 ezer bevándorlót fogadtunk be.

A táblázatunkban bemutatott népességfogyás mértékénél a törzsnépeség jobban fogy, de ezt a fogyást a beköltözések ellensúlyozzák. Történeti demográfiai elemzésünket lényegében az 1890-s évtizeddel fogjuk kezdeni. Ebben az évtizedben két demográfiai folyamat jelentkezik egyszerre. Egyik az, hogy a születéskorlátozás tömeges elterjedésére több megyében a demográfusok már felfigyelnek. Ugyanakkor ott van egy másik, a népességnövekedést nagymértékben elősegítő folyamat: az egészségügy fejlődése. A fertőző betegségek le-

küzdése következtében a megszületett gyermekek életben maradnak. Igen magas természetes szaporodás mutatható ki az ország nagyobb részében. Sok-sok előadásom utáni megbeszélésen mondják el az emberek vagy bárhol, ha a témáról beszélgetek, hogy a mi időnkben még szüleim, nagyszüleim 6-8 gyermekes családokban nőttek fel. Igen, mert a korábbi évszázadokhoz képest a megszületett gyermekek túlnyomó többsége még életben maradt. Ez az az időszak (1880–1910), amikor átlépjük azt a bűvös határt, az évi 10 ezreléknél magasabb természetes szaporodást. Ezt a demográfiai szakirodalom demográfiai ollónak (demographic gap) nevez. A születési arányok lassan csökkennek, a halandósági arányok gyorsan javultak.

## **2. A magyar viszonyok egybevetve Franciaországgal és Ausztriával**

1880–89. Az 1870–79 közötti évtized még az előző évszázadokhoz hasonlóan egy hatalmas járvánnyal, a kolerajárvánnyal terhelt. Ez az évtized még átmenet ahhoz az időszakhoz, melyben a közegészségügy az orvostudomány a járványok leküzdésében nagy lépést tesz előre. Az 1873-as országos kolerajárványban meghaltak számát 130 ezerre teszik, az újabb kutatások megmutatták, hogy ebben az évben az elhunytak száma megközelíti a 200 ezret. Ebből adódik, hogy az 1000 lakosra jutó születések aránya az előző évtizedekhez hasonlóan még igen magas, az évtized átlaga 43,4, de rendkívül magas még a halandósági arány. Olyan magas, mint amelyet a családrekonstrukciós vizsgálatok alapján a XIX. század első évtizedeiben mértünk: 40,7. A halandóságot tekintve ez jellegetesen a „születéskorlátozás előtti időszak halandósága”.

Az 1880–89-es évtizedben változatlanul magas a születési arány, de a halandósági arányok még csak keveset javulnak: 33,4 ezrelék. A demográfiai olló kezd kinyílni. A születési arányok még magasak, de a halandóság javul. A természetes szaporodás mértéke 11,0 ezrelék. Ez már az a csúcspont, amit Anglia hét évtizeden át elért; Németország öt évtizeden át (1860–1910); Magyarországon ez három évtized.

Érdekes egy pillantást vetnünk további európai összehasonlítás érdekében az itt vázlatosan ismertetett két évtizedre Franciaország és Ausztria esetében. Franciaországban már igen széleskörűen elterjedt a születéskorlátozás.

Itt csak az 1870-s évtizedben 25,6 ezrelék a születési arány; a helyzet tovább romlik az 1880–89 évtizedre: 24,2 ezrelék. Itt fontos megjegyeznünk, hogy a XIX. század első évtizedében, amikor először vannak országos adatok a természetes szaporodás mértékére, az már csak akkor 4,0 ezrelék. Franciaország sohasem fogja elérni, még a nagy méretű bevándorlások után sem az évi 10 ezreléket. Franciaország természetes szaporodása az 1870-s évtizedben már csak 1,4 ezrelék. A következő évtizedben is csak 2,1. A születési arányok tovább romlottak, de a járványok leküzdése következtében a halandóság kicsit javult. Ausztria esetében már az 1870-s évtizedben a magyarországihoz képest kicsit alacsonyabb a születési arány: 39,3; a halandóság 32,6 ezrelék. A természetes szaporodás 7,7. Ausztria még messze van a 10 ezreléktől. Ha kisebb mértékben is, de a nagy kolera járvány ott is pusztított. Ez mutatkozik meg a 32,6-s halandósági arányban. Az 1880-as évtizedben még magas a születési arány, de az előző évtizedhez képest csökken: 37,8. A természetes szaporodás mértéke 8,6 ezrelék. Ez alacsonyabb a magyarországihoz képest.

Az elmondottak bevezetésnek tekinthetők az 1890-1899 közötti évtized viszonyainak elemzéséhez. Ez azért lényeges, mert a XIX. század utolsó évtizedében figyelnek fel a statisztikusok arra a demográfiai jelenségre, hogy Magyarország egyes területei között lényeges eltérés van a születési arányok és ezzel összefüggésben a természetes szaporodás arányai között.

1890–99. Ebben az évtizedben két egymásnak ellentmondó demográfiai jelenség ütközik. Az ország nagyobbik részén még a régi szokások vannak érvényben. Az anyák nem foglalkoznak születéskorlátozással. Ha a kisbaba életben marad a szülés utáni hónapokban, akkor az anya a 26, 28. hónapra szüli a következő gyermekét. Sok-sok elemzés alapján egyértelmű, hogy a szoptatásnak fogamzásgátló hatása van. A kisbaba 3 vagy 4 nap múlva, egy hónapon belül meghal, ami nagyon sokszor bekövetkezik, akkor az édesanya már a 13, 14. hónapra megszüli a következő gyermekét. A korábbi évszázadokban a 40 ezreléknél is magasabbak lehettek a születési arányok. Sem a koraszülöttek, sem a szülés utáni napokban elhunyt csecsemők nem kerültek anyakönyvezésre. Ha a bába válságosnak látta a kicsi helyzetét, maga is keresztelhetett. Ez azonban csak a XIX. század második felében volt lehetséges. A franciaországi demográfiai elemzések közül egyik legrégebbi a Szent Lőrinc folyó mellé telepedett ún. kanadai népességről

szóló elemzés. A XVII. század végétől meglévő anyakönyvek alapján megállapítják, hogy egy ideig a 60 ezreléket is elérte a születési arány. Nálunk azért „csak” 40 ezrelék körüli az anyakönyvek alapján megállapítható születési arány, mert a megszületés után több nap telt el a keresztelésig. Például Debrecenben a XVIII. században mindig szombaton kereszteltek a templomban. Ha a hét előző napjaiban született a kicsi nem biztos, hogy megélte a keresztelést. A statisztikusok megfigyelése alapján egyértelmű, hogy az ország több területén már élnek a születéskorlátozás valamilyen eszközével.<sup>6</sup> Ha országos átlagban 40,9 ezrelék a születési arány, abban az is benne van, hogy az ország 6-8 megyéjében – a 63 közül – már előrehaladott a családtervezés: a szászok lakta erdélyi megyékben, a románok lakta Szörény és Krassó megyékben. E megyékben a transzhumáló románság leköltözött a folyóvölgyekbe, megélhetésének fő forrása nem a pásztorkodás, hanem a földművelés. A föld nagysága határozza meg életkörülményeit, tehát családot tervez, egykézlik. Természetesen Baranya, Tolna és Vas megye is az erősen születéskorlátozó megyék közé tartozik. A szlovákság egy része már a XVIII. században lehúzódtott a jobb életkörülményeket biztosító Alföldre: Szarvas, Békéscsaba, Tótkomlós és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye egyes községeibe.

A korszak neves statisztikusa Ráth Zoltán. Az 1890–99-es évtized elemzései vagy a még korábbiak alapján a következőket állapítja meg: „Népesedésünk jövője attól függ, hogy azt a lidércnyomást, mellyel a megélhetés nehézsége népesedésünkre nehezedik meg tudjuk-e szüntetni vagy nem. Ha igen, Magyarország nagy és erős lesz, ha nem a lassú vérzés és összezsugorodás szégyenteljes jövője vár reánk.”<sup>7</sup>

Ráth Zoltán valami igen lényegest mondott ki az 1901-ben megjelent tanulmányában. Aki az élet törvényének engedelmessé válik, az az általános terhek viseléséből többet vállal. A sok-sok konferencia hazánkban és másutt, hogy mi minden lehet a fogyás irányába mutató „demográfiai átmenet” oka, a sok-sok tényező közül a legfontosabb a családra nehezítő sokféle anyagi tényező. Elkezdődik a kisbaba várásával el-

---

<sup>6</sup> *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Első rész. A népesség általános leírása. Budapest, 1902. Bevezető összegzés.

<sup>7</sup> RÁTH ZOLTÁN: *Népszaporodásunk kérdése a XX. század közepén*. Értekezések a társadalomtudományok köréből. Budapest, 1901, MTA. 46 p.

telt kilenc hónappal, majd a megszületés, a pelenkázás és így tovább. E terhek komplexusa elől Európa népe már kitér. Előbb úgy tűnt, hogy az albánok, az írek, a lengyelek ez alól kivételek. Előbb a lengyelek váltak le, majd az írek, s ma már csak az albán hagyományok olyan erősek, hogy a nép fennmaradásának jövője biztosított. A többi nagy ország is fenn áll, de hogyan. Különböző népek telepednek be az európai országokba. Az albánoknak ma még három országuk van: Albánia, Koszovó és Macedóniában egy autonóm terület. Franciaországban a XX. század tömeges betelepülései révén egy nagy nemzeti átalakulásnak vagyunk a tanúi. E betelepült népesség követeléseit meddig nem lehet teljesíteni, nem lehet tudni.

Európában Franciaország népességi összetételének megváltozása a legszembetűnőbb. A korábbiak alapján ennek egyik oka az, hogy a honi népesség nem tudja biztosítani a gazdasági élet fejlődéséhez a kellő munkaerőt. E demográfiai ok mellett az idegenek befogadásának oka gazdasági. A fejlődéshez szükség van – lehetőleg olcsó – munkaerőre. Angliában hét évtizedig tart az a demográfiai olló, mely tíz ezreléknél magasabb természetes szaporodást mutat. Anglia népessége a megszerzett gyarmatokon talál megélhetést. Németországban is megközelíti a demográfiai olló az évtizedenkénti 10 ezreléket. Németország is próbál gyarmatosítani az I. világháborúig. A belső feszültség levezetése megtörténik az I. világháborúval. Az össznépeséghez képest a háborús veszteséget jobban kiheveri.

*1900–1910.* Láthattuk, hogy a demográfiai kérdésekre is figyelmet fordító statisztikusok már az 1890–1899 közötti évtizedben felfigyeltek arra, hogy az ország több megyéjében alacsonyok a születési arányok. Ráth Zoltán azt is látta, hogyha a csökkenési folyamatot nem állítjuk meg, akkor ez a magyar nép összezsugorodásához vezet. Az 1900–1909 közötti évtizedben láthatjuk, hogy országos átlagban tovább csökkennek a születési arányok: 40,9 ezrelékről 37,1-re. Igen, de a halandósági arányok lassabban csökkennek. Ennek következtében még mindig igen magas az 1000 lakosra jutó természetes szaporodás: 11,2. Ez a 10 ezreléken felüli születési arány többet már a magyar népesedéstörténetben nem fordul elő. A nemzetközi statisztikai irodalom alapján mondhatjuk, hogy egy ország számára, belső erőit tekintve az a kedvező, ha 5 ezreléket nem lépi túl e természetes szaporodás. A gazdasági élet fejlődése nem tud lé-



pést tartani az 5 ezreléknél nagyobb természetes szaporodással. Ilyen esetben, ha 5 ezreléknél nagyobb a természetes szaporodás, akkor a nemzeti jövedelem ugyan ennél gyorsabb mértékben növekedhet, de a népességnek az a rétege, mely nyomorog, e tömeg aránya növekszik. Az előző évtized elemzésénél már előrefutottunk. Bemutattuk azt, hogy ahol a népességnövekedés, a természetes szaporodás évi átlagban az 5 ezreléket túlhaladja, azokban az országokban (Anglia, Németország) mi a megoldás.

Az 1900–1909-es évtizedben az ország politikai vezetői megértették, hogy a születési arányok csökkenése a nemzet jövője, fennmaradása szempontjából fontos. Ezért 1912-ben az állami alkalmazottak részére családi pótlékot vezettek be. Franciaországban is voltak kedvezmények (pl. lakbértámogatás állami alkalmazottak számára). Még csak egy szűk réteget érintett ez a kedvezmény, de kifejezte a szolidaritást azokkal, akik gyermeket vagy gyermekeket nevelnek. A közéletet kezdte áthatni az, hogy mily fontos a család és a családok számára kedvezményeket kell adni.

A közéleti sajtó anyagát nehéz lenne áttekintenünk. Csak egyetlen egyre utalunk, Ady Endre publicisztikájára. A ma már elrománosodott Szilágy megyéből, Erdmindszentről indulva látta, hogy a földből élő népesség mennyire fél az elszegényedéstől. Ady Endre látva a folyamatot, olyat ír le, hogy én úgy érzem „... én vagyok az utolsó magyar.” Nem csak a baloldali liberálisok, ilyen volt Ady Endre, hanem a nemzet sorsáért aggódó vezetők is fontosnak tartották a népesedés ügyét. Nem voltak nacionalisták, csak az ország sorsáért aggódó magyarok.

Bármennyire is a közélet a túlzott születéskorlátozás ellen emelt szót, az anyagi világ a többgyermekes családokat különösen megterhelte. A születéskorlátozás terjedésének folyamatát falvakban tudjuk megragadni. Akár a kisebb, a nagyobb városokban vagy a fővárosban, kik, milyen mértékben korlátozzák a fogamzást, nem tudjuk. A városokról csak összességében tudjuk megmutatni, hogy hol tart a családtervezés. A történeti Magyarországnak 25 szabad királyi és törvényhatósági jogú városa volt. E 25 városon belül legalacsonyabb a születési arány Pozsonyban, utána Pécsen. Ugyanakkor magas a születési arány Kecskeméten, Debrecenben, Szegeden. E városokhoz hatalmas tanyavilág kapcsolódik. E városok mezőgazdaságban élő népességének még van a terjeszkedésre lehetősége, így ebben az évtizedben e városokban csak kismérvű a születéscsökkenés.

Franciaországban az erőtlen népesedéspolitikai intézkedések nem hatottak a fogamzásgátlás visszaszorítására. A XX. század első évtizedében is a születési arányok országos méretekben tovább csökkennek a XIX. század utolsó évtizedéhez képest: 22,2-ről 20,8 ezrelékre. Az általános előregedés következtében, ez a döntő, a halandósági arányok a magyarországihoz képest kedvezőbbek: 19,8. A természetes szaporodás a magyarországihoz képest elképesztően alacsony: 1,0. Ez a történelmi folyamat következménye. Ekkor még csak kismérvű az idegen, színesekből álló bevándorlás.

Ausztriában a születési arányok tovább csökkennek, 37,0 ezrelékről 35,0-re. A természetes szaporodás mértéke a halandósági viszonyok javulása következtében 11,2 ezrelék. Tehát Ausztria is túllépi a rendkívül magas 10 ezreléket.

Ez volt az utolsó ún. béke évtized. Az Osztrák Magyar Monarchián belül a belső önállóságot nyert Magyarország igen gyors fejlődést ért el. A gyors népességnövekedéssel e gazdasági fejlődés nem tudott lépést tartani. „... kitántorgott Amerikába másfélmillió emberünk.” A XX. század első évtizedében „felülről nézve” még megvolna az ország. Werbőczy utódok toldozzák-foldozzák. Igen, az optimális gazdasági fejlődéshez képest nagyobb a népességnövekedés, de már a jó statisztikusok látják, hogy elindult a népességcsökkenés folyamata. A francia példán látják, hogy ennek súlyos következményei lesznek. Jó lenne ezt a folyamatot megállítani vagy lassítani. A népességfogyás folyamatához nagyban hozzájárul a következő évtized, mely magában foglalja az I. világháború emberpusztító négy évét.

*1910–1919.* Az évtizedben, a háborús években 16 ezreléig csökken a születési arány, az évtized azonban magában foglal 5 békeévet és az 1918-as feltétel nélküli megadás után egy békeévet. A 6 békeév és a 4 háborús év együttes mérlege, hogy még 27,5 ezrelék a születési arány, de a halandósági arányok csak minimálisan csökkennek 23,1 ezrelékre. A 6 békeév ellenére a természetes szaporodás 1000 lakosra 4,4-re süllyed.

*1920–1929.* A liberális Károlyi-kormány ugyan rövid időre megszerezte a hatalmat, de a Tanácsköztársaság hamarosan kilökte abból. Közben a wilsoni elvekben bízó Károlyi feloszlatta a hadsereget. E kiszolgáltatott helyzetben bevonulhattak a románok egészen Budapestig, a cseh légionáriusok

Kassáig. A Beneš-Masaryk uszítás a feudális Magyarország ellen igen eredményes volt. A németektől mind 1870-ben, mind 1914-től sokat szenvedett franciák a gyűlölt németekkel szövetséges Osztrák-Magyar Monarchiára tesszöleges „békét” mérhettek. 1920. június 4. után először ki kellett heverünk azt, hogy a 7,9 milliós trianoni Magyarországra több, mint 300 ezer menekült érkezett. Egész gazdasági életünket át kellett szervezni, hiszen bányáink, vas-kohóink, sorolhatnánk még mi minden, az elcsatolt területre került.

Az első demográfiai elemzések a háborús pusztításról 1923-tól (Scheller Károly) jelennek meg. Ő foglalkozik először azzal, hogy az I. világháborúnak nemcsak véráldozata volt, hanem erkölcsi, genetikai gyengülés is bekövetkezett. A XX. század első évtizedében elkezdődött családokat támogató népese-déspolitikát a kormányzat még nem tudta vállalni, vagyis csak szavakban. Ebben a helyzetben minden elgondolást megtört a nagy gazdasági világválság.

Ebben az évtizedben nem csökken a születési arány az utolsó békeévtized-hez képest. Ennek magyarázata az, hogy az 1900–1909-es évtizedben még 37,1 volt a születési arány. Az akkor született sok gyermektől még a házasságra lépők több gyermeket hoztak létre. A születéskorlátozás gyakorlata csak las-san terjedt. A XX. század első évtizedéhez képest a halandóság csak kismér-tékben javul, 25,9-ről 19,1-re. Elemzésünkben az 1910-1919-ig tartó időszakot át kell ugornunk, mert abban vannak békeévek is, háborús évek is. Az első világháborús négy év hatása, majd az 1930-as évtizedben mutatkozik meg. Franciaországban, ebben az évtizedben megkezdődik a színesek bevándorlá-sa. Ők ugyanúgy megkapják, ha gyermekeik születnek, a családtámogatást. A korábbi évtizedek tömeges születéskorlátozása miatt még a jelentős tömegű beköltözések sem emelik a születéseket olyan szintre, mint amelyet Magyaror-szágon mérhetünk. Magyarországon 10 ezrelék felett volt a természetes szapo-rodás a XX. század első évtizedében, míg Franciaországban 1,0. Ausztriában jóval alacsonyabb az 1000 lakosra eső születési arány, a családtervezés az or-szág egészen gyorsabban halad előre, mint nálunk.

*1930-1939.* A gazdasági világválság leküzdése, hitelek felvétele, a nagy építkezé-sek: debreceni egyetem, szegedi Dóm építésének befejezése. Klebelsberg Kunó a nemzeti jövedelemnek nem 0,9 %-át, hanem 4 %-át fordítja tanyasi iskoláktól kezdve még 24-féle intézményre. S ekkor jön a döbbenet. Az I. világháborús évek

(1914–1918) születéskiesése adja ennek az évtizednek a rendkívül alacsony születési átlagát. Az előző évtizedhez képest 28,3 ezrelékről a születési arány 21,7-re csökken. A halandóság csak 15,1-re csökken. A végső következmény az, hogy ebben az évtizedben a természetes szaporodás csak 6,6.

Már az 1920-as években Kodolányi János megírja *Baranyai utazás* című munkáját. Döbbenetes erejű írás. Jellemző, hogy a népességpusztulást látva Huszár Károlyhoz, az országgyűlés alelnökéhez fordul. A magyar népességpusztulásról szóló írásra Huszár Károly úgy reagál: Mit tegyék? Küldjek egy huszárszázadot az Ormánságba? Borzalmas. Az országgyűlés alelnöke csak szexuális problémát lát a magyarság fogyásában. Ez a kormányzat.

Az 1930-as évtized közepén a magyar értelmiség legjobbjai szólalnak meg. Kovács Imre megírja *A néma forradalom* című munkáját. Hidvégi János *A hulló magyarságot*; a Tanácsköztársaság után lelkeszi állást vállalt a Baranya megyei Zengővárkonyban a kiváló művészettörténész, Filep Lajos. Megjelenik a kákicsi református lelkész, Kiss Géza munkája: *Az Ormánság*. Néprajzi, nyelvészeti munka, csak egy fejezet szól a népességkorlátozásról. Móricz Zsigmond nem érti a problémát, mélyen elítéli az egyikét. Máshogy gondolkodnak ott, ahol a gyermek már 8 éves korában kötélverő lehet, s más ott, ahol az életnívót a föld nagysága határozza meg. A legfontosabbak közül Illyés Gyula cikkeit kell kiemelnünk. Németh László is ír e kérdéstről közvetve. Ezeket a megnyilatkozásokat nem lehet egyszerűen, sokszor lekezelően a „népi írók” kategóriájába degradálni. Ők képviselik a valódi progressziót, a haladást.

„Ezernyi fajta népbetegség,  
szapora csecsemőhalál,  
árvaság, korai öregség,  
elmebaj, egyke és sivár

bűn, öngyilkosság, lelki restség,  
mely, hitetlen, csodára vár,  
nem elegendő, hogy kitessék:  
föl kéne szabadulni már!

S a hozzáértő dolgozó  
nép gyülekezetében  
hányi-vetni meg száz bajunk.

Az erőszak bűvöletében  
mint bánja sor törvényhozó,  
hogymint pusztul el szép fajunk!"

(József Attila: Hazám)

Andorka Rudolf tanulmánya megmutatta, hogy az Ormánságban már a XVIII. század utolsó évtizedében nincs lehetőség újabb jobbágytelkek szerzésére. Az egyke az Ormánságban és másutt is törvénné vált. Az országgyűlés jegyzőkönyveit végigolvasva láttam, hogy a kormányzat részéről alig van reagálás a népességfogyási folyamatra.

A Horthy-korszak népességpolitikájáról Hoóz István kiváló monográfiát írt: *Népességpolitika és népességfejlődés Magyarországon a két világháború között* (Budapest, 1970). Elismeri, hogy a rendszer mind a családi pótlék területén, mind a sokgyermekes parasztcsaládok számára házak építéséhez kölcsönöket biztosított. (ONCSA házak) Jön a II. világháború, a pénz elértektelenedik. Minimális részletfizetés után a parasztcsaládok a házak tulajdonosává váltak a megkapott kerttel együtt.

A 200 oldalas könyv elemzésének végső konklúziója a Horthy-korszak népesedéspolitikájáról: „Nyilvánvaló, hogy gazdasági – tehát létet meghatározó – tényezőkkel szemben adminisztratív intézkedésekkel vagy olyan mértékű gazdasági kedvezményekkel, amelyek alatta maradnak értékben annak, amelynek hatása ellen küzdünk, eredményesen harcolni nem lehet.” (220. p.) Franciaország népmozgalmi arányaival nem érdemes foglalkozni. Ott a 30-as években is folytatódik az idegen népesség beköltözése. Ez a bevándorlás nálunk még nem indult meg. Ausztriában tovább folytatódik az egész országra kiterjedő születéskorlátozás. Míg Magyarországon az 1930–39-es évtizedben 21,7 ezrelék, addig Ausztriában csak 15,0. A halandósági arányok a magyarországihoz képest csak kismértékben jobbak. De ha belegondolunk abba, hogy

Ausztriához képest mennyivel kedvezőbbek nálunk a születési arányok, akkor a demográfiai helyzetet nálunk sokkal kedvezőbbnek kell ítélni. A több gyermek születése nálunk kihat a halandóságra. A mérleg kedvezőbb. Magyarországon 6,6 ezrelék a természetes szaporodás, addig Ausztriában csak 1,3.

1940–1949. Ebben az évtizedben a háború okoz vérvesztést. Már nemcsak a férfínépesség, hanem az egész lakosság körében. Itt az 1944-s esztendő az, amelyik a magyarsággal együtt érző és együtt dolgozó zsidósággal együtt hatalmas vérvesztést hoz. Erről Für Lajos írt kiemelkedően értékes tanulmányt: *Mennyi az a sírkereszt?* Címmel, mely az Alföld című folyóiratba jelent meg.

Magyarország, Németország és Ausztria az a három ország Európában, melyben e borzalmas háború után nem következett be a születési megélénkülés, amit a szakirodalom „baby-bum”-nak nevez. Az okok elemzése messzire vezetne. Magyarországon egy kis mérvű születési megélénkülés után megindul újra a születési arányok csökkenése, úgy ahogy ez 1922 után bekövetkezett. Az évtized egésze azt az eredményt hozza, hogy a születési arányok tovább csökkennek (19,5), a halandóság még minimális mértékben javul. Ennek együttes következménye, hogy még 5,2 ezrelék a természetes szaporodás.

Franciaországban egyre nagyobb tömegű a beköltözés. Nálunk is van valamelyest. Részben Erdélyből, részben Romániából, Jugoszláviából menekülnek, de legtöbben a jogfosztottá tett magyar tömegek jönnek Csehszlovákiából. Az erőszakos lakosságcsere még mindig nem eléggé tisztázott kérdés. E kellően nem ismert betelepülések okozhatják azt, hogy az 1940–49-es évtized még viszonylag kedvező képet mutat népesedési szempontból. Ausztriában ebben az évtizedben hozzánk képest csak kisebb a születési arányokban az eltérés.

1950–1959. Ha 1945-öt tekintjük történelmi korfordulónak, akkor ez az évtized már nem történelem, hanem jelenünk. Rákosi Mátyás tudta, hogy a gazdasági élet fejlődése szempontjából, a boldog szocialista jövő szempontjából friss munkaerőre van szükség. Amikor jelentették számára, hogy 1922 óta folyamatosan csökkennek a születési arányok, s ez a csökkenési folyamat határozottan kimutatható 1946 után, döntött. Utasította egészségügyi miniszterét, Ratkó Annát, hogy hozzon intézkedést az abortusz tilalmáról.

Az abortusz törvényt ugyan 1953-ban hozták, de hatása 1954-től mutatható ki. 1954-ben 23 ezrelékre emelkedett a születési arány. A törvény három évig volt életben. 1956 júniusában vonták vissza. „Az anya döntse el.” Ettől kezdve napjainkig folyamatosan csökkennek a születések. Az 1950-es évtized egészét tekintve a „Ratkó-korszakkal” együtt a születési arányok igen magasak: 19,5 ezrelék. A halandósági arányok még csökkennek: 10,9 ezrelékre. Az adminisztratív intézkedések következtében az évtized természetes szaporodása magas: 8,6 ezrelék. Ausztriában nem volt „Ratkó-korszak”, így a születések aránya 15,9 ezrelékre csökkent.

1960–1969. Adminisztratív beavatkozás nélkül ebben az évtizedben a születési arányok 14,0 ezrelékre zuhannak. Ausztriában ugyanakkor a családvédő intézkedések következtében a születési arányok 17,9-re emelkednek. 1870-től az 1950-es évtizedig Magyarországon mindig jobbak voltak a születési arányok.

A halandóság az évtized egészében, még a korábbi évtizedhez képest igen kis mértékben javul 10,9-ről 10,3-ra. Van azonban egy rendkívül fontos fordulat. 1961-től kezdve mondhatni napjainkig a halandósági arányok romlanak. 1961 a halandóság tekintetében a fordulat. Ekkor csak 9,6 a halandósági arány, azóta ez emelkedik. Egyre nagyobb részben idős korosztályok teszik ki a népességet. Az időskorúak arány növekszik, vele együtt nőnek a halandósági arányok. Az egészségügy javulása már nem tudja ellensúlyozni az öregedési folyamatot.

1970–1979. Az abortusztilalom feloldása után a születési arányok elképesztő mértékbe csökkennek. Ilyenre az európai népesedéstörténetben nincs példa. Általában a termékenységgel kapcsolatos szokások, elvárások állandósulnak és a változások lassan következnek be. Amikor kiderül, hogy Európa legalacsonyabb termékenységgű országává váltunk (1972) a vezető értelmiségiek is megszólalnak. Kiemelkedik ebből a sorból Fekete Gyula munkássága, melyből csak egy munkáját emelünk ki: *Éljünk magunknak?* Igen összetetten, sokféleképpen tárgyalja az egyén felelősségét, de ez nemzeti ügy, ország sorsáért, jövőjéért a népben, a nemzetben, a távlatban gondolkodóknak tenni kellene. Erre az évtizedre esik egy kis demográfiai hullám, melyről az újságok azt írták, hogy demográfiai robbanás. Az történt, hogy az 1954-től 1956-ig tartó

„Ratkó-korszak” következményeként még van egy kis születési megélénkülés 1974–1977 között. Ennek következménye, hogy az évtized születési aránya 16,0 ezrelék. Ausztriában, mivel nem volt Ratkó-korszak, a népesedéspolitikai intézkedések elveszítették hatásukat, így Ausztriában 12,8 ezrelékre csökkent a születési arány.

1980–1989. Ebben az évtizedben vártuk, hogy az 1974-1978 közötti „demográfiai robbanásnak” lesz kedvező születési aránya. A vezető demográfus, Klinger András is a Magyar Nemzetben megjövendölte a születési arány megélénkülését. Nem gondolhatott Bokros Lajos gazdasági intézkedéseire. Bokros Lajos nagyon helyesen a gazdasági romlás lassítása érdekében értékes intézkedéseket hozott. Bokros Lajos azonban hozzányúlt a családokat támogató intézkedésekhez. Több konferencián mutatták be fiatal demográfusok, hogy intézkedései nyomán hozzátétőlegesen a tervezetthez képest 50 ezernél kevesebb gyermek született. Így elmaradt a Klinger András által is beharangozott és várt utolsó születési megélénkülés.

1990–1999. Az 1980-as évtizedhez képest tovább romlanak a születési arányok; az egyre növekvő idős korú népesség miatt a halandósági arányok is tovább növekednek. A természetes fogyás mértéke -1, 3-ról -3-ra emelkedik.<sup>8</sup>

### 3. Következmények

Sok-sok tudományos elemzés készíthet fel bennünket arra, hogy a következményeket szerteágazóan feltárják. Engem Szabó Istvánnál tett doktori vizsgám óta (1959) egy kérdés foglalkoztat, a népesedési folyamat. A doktori disszertációm a XVIII. századi Somogy megye községeiről és egészéről írtam. Először sok-sok vitám volt a Központi Statisztikai Hivatal demográfusaival, hogy nem készítenek jó előrebecsléseket a trianoni Magyarország népesedési

---

<sup>8</sup> Magyarország népesedési viszonyai, majd Demográfiai Évkönyvek 1963-tól 2000-ig.  
<sup>9</sup> KOVÁTS ZOLTÁN: Népesedési előrebecslés új elmélete az 1996-os adatok figyelembevételével. Demográfia 1997. 4. sz. 375–382. p.



jövőjéről. 1957 óta kétévenként újakat kellett készíteni, mert a legrosszabb variáns sem teljesült.<sup>9</sup>

Ekkor kezdtünk a szegedi matematikus kollégákkal együtt (Szederkényi Antal és Mágoriné Huhn Ágnes) egy olyan módszert kidolgozni, mely megbízható a jövőt illetően. Ezt a módszert az 1970-s évek végén kezdtük kimunkálni. Előrebecsléseinket azóta ellenőrizzük és beváltak. Meg kell jegyeznünk, hogy a mi előrebecslésünk az 1980-as évtized törzsnépességére vonatkozik. Nem számoltunk az 1980-as évtized illegális és legális bevándorlóira, nem számoltunk a Délvidékről beköltözőkkel, s ahogy Tóth Pál Péter és mások szakcikkei szólnak az egyéb bevándorlókról. A kínaiakat már látjuk. Az elcsatolt területről érkezők szépen beilleszkednek. Számításaink szerint az 1980-as törzsnépesség már csak 9 millió 700 ezer 2005-re. Az, hogy 10 millió felett vagyunk, a bevándorlás következménye.

Számításunk alapját lényegében azok az adatok teszik, melyeket az 1. alfejezetben bemutatunk. 1870-től kezdve az évenkénti születési arányokból trendet számítottunk. Ha ismerjük a trendet 1980-ig, akkor a születési arányokból lehet függvény alkalmazásával előrebecsülni. A gazdasági életben minden bróker ezt teszi, amikor a vállalat különböző mutatói alapján előrebecsül. Általában egyszerű függvénnyel számolnak. Ha ezt tettük volna, akkor azt mutatná előrebecslésünk, hogy sokkal kevesebbnek kell lennünk. Grémi-umunk úgy találta, hogy azt az adatsort, ami rendelkezésünkre áll, azt exponenciális függvénnyel lehet leírni. Miért? A XX. század első évtizedétől kezdve a gyermeket és gyermekeket nevelő családokkal szolidáris a népünk sorsáért felelős – választott – kormányzat. Különböző formában segítséget ad. Ahogy Hoóz István leírta, az eszmei segítség a két világháború között megvolt, de kevés, amit a családoknak nyújtott. A születési arányokban bekövetkezett változásokat legjobban az ellipszis alakú görbület leírására alkalmas exponenciális függvény segítségével tudtuk megtenni.

Nehezebb volt a halandóság alakulásának leírására alkalmas függvényt megtalálni. A halandósági arányok következetes romlása 1961-től kezdődött. Itt sem alkalmazhattuk a lineáris függvényt. Matematikusaink tanácsára legjobban a Gauss-féle legkisebb négyzetek elméletét alkalmazva 2/3 kitevőjű hatványfüggvénnyel végzett számítás közelítette meg a későbbi évtizedek arányát 2005-ig.

A magyarországi és nemzetközi kutatási eredményeket felhasználva én csak egyetlen következményre végeztem el a számításokat, az össznépességre. 2005-re 9 millió 746 ezer; 2010-re 9 millió 547 ezer; 2020-ra 8 millió 840 ezer; 2030-ra 8 millió 40 ezer és 2040-re 7 millió 202 ezer. Ez egyetlen következmény az össznépességben bekövetkezett változás. Másik fontos kérdés lenne a népesség korösszetételének változása.

Ezekről a kérdésekről a *Népesség és Népeséggpolitika Magyarországon* című konferencián elhangzott korreferátum hangzott el részemről. (1998. november. 16. délután 5.) E konferencián rajtam kívül e kérdéssel három jeles kutató foglalkozott: Dányi Dezső, Valkovics Emil és Hablicsek László. Más-más megközelítésben, de mind a négyen arra a következtetésre jutottunk, hogy a törzsnépesség elfogyási folyamata visszafordíthatatlan, ahogy az orvostudomány mondja, irreverzibilis. A kérdés az, hogy a népességcsökkenés folyamatát megfelelő családpolitikával mennyire tudjuk lassítani, valamint az, hogy a gazdasági élet követelményének megfelelően mennyi bevándorlót fogadunk be. A konferencia anyagának megjelentetését előbb kötetben ígérték, majd a demográfiai folyóiratban. Egyik sem következett be.

Az össznépesség csökkenésének, népünk előregezésének következményei már láthatók. Óvodák, iskolák bezárása, kisebb települések teljes megszűnése (Gyűrűfűről, amikor az utolsó kocsikigördült, arról már írt az újság, a továbbiakról nem) Olyan kifejezéseket hallunk: a határ menti és más települések ellehetetlenülése. E kérdések vizsgálata, a további következményekre való felkészülés sok elemzés elvégzése után valósulhat meg.